

Original Article

The Termination of Child Custody: A Comparative Study in Islamic Jurisprudence, Iranian Law, and the Laws of Selected Islamic Countries

Leila Saeedi Mehr^{*1} , Mohammad Moloudi²

¹ Master of Science, Private Law, Faculty of Literature and Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

² Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

[10.22080/lps.2024.27106.1629](https://doi.org/10.22080/lps.2024.27106.1629)

Received:

May 12, 2024

Accepted:

November 16, 2024

Available online:

June 5, 2026

Keywords:

End of Custody,
Maturity, Puberty,
Islamic Countries,
Jurisprudence

Abstract

The termination of child custody is a significant issue that profoundly impacts children and their parents psychologically, sociologically, and legally. Iran's civil law lacks explicit provisions regarding this matter, and there is no consensus among jurists and lawyers. Therefore, it is necessary to legislate a clear age at which custody ends to prevent disagreements and the negative consequences of subjective judgments and erroneous decisions affecting both parents and children. This research examines the laws and regulations concerning the termination of custody in Iran and several Islamic countries. The review reveals that, similar to Iranian law, some believe custody ends upon reaching puberty, while others argue it concludes when the child attains both puberty and maturity. Although opinions vary among the laws of these countries, unlike Iran, most have legal statutes that govern such disputes. Additionally, in most Arab-Islamic countries, custody typically ends upon reaching the age of maturity or marriage. By studying the age at which custody terminates in these countries—many of which, like Iran, derive their laws and regulations from Islamic jurisprudence and culture—and by analyzing legal reforms, jurisprudential opinions, Quranic verses, and hadiths, this article concludes that custody ends upon reaching both puberty and maturity.

***Corresponding Author:** Leila Saeedi Mehr

Address: Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Email: saeedimehr.leila1@gmail.com

Extended abstract

1. Introduction

The duration of child custody is a critical issue that significantly affects both children and their parents from psychological, sociological, and legal perspectives. However, civil law does not explicitly specify this timeframe, and this omission can be detrimental to the well-being of children and, in some cases, their parents.

If custody is terminated prematurely, it may result in parents being deprived of their right to care for their child or cause serious and irreparable harm to children who still require their parents' support.

On the other hand, if custody extends beyond the appropriate and correct time, it may impose additional burdens on the parents or cause harm to the children, such as a lack of independence and self-confidence. There is no consensus among jurists and lawyers on this issue. Not only does Iran's civil law lack a specific article addressing the termination of custody, but there is also no unified opinion among legal scholars and practitioners. Therefore, it is necessary to establish an appropriate time for the end of custody.

2. Methods

This research is descriptive and analytical in nature. The methodology employed is the library method, utilizing sources such as books, laws, and websites to collect data.

3. Results

There is no consensus among jurists and lawyers regarding this issue. Some believe that custody ends when a child reaches puberty, others argue that it ends upon reaching maturity, and there are additional, less widely held opinions.

In this article, drawing on findings from psychology and sociology, legal developments, jurisprudential opinions, studies on the age of custody termination in the laws of Arab-Islamic countries, as well as Quranic verses and hadiths, we critically examine the prevailing opinion regarding the end of custody, namely maturity. We conclude that the age of maturity is more appropriate than other ages for ending custody.

4. Conclusion

Finally, the widely accepted view regarding the end of custody—that is, the time of puberty—was critically examined by referencing findings from related disciplines such as sociology and psychology, as well as customs and habits. This analysis drew upon the "rule of harm" derived from verse 211 of Surah Al-Baqarah, principles of expediency and justice, the authority of the Islamic government, comparative studies in this field, and a re-examination of the meanings of the terms "newborn" and "child" in the hadiths. It was explained that, although the ideal approach—considering the best interests of children—is to judge on a case-by-case basis while taking into account each child's unique circumstances and to establish a qualitative standard in the law, this approach presents challenges from legislative and judicial perspectives, such as legal ambiguity and difficulties in judgment. Therefore, it is necessary to propose a single quantitative criterion for the end of custody, which is the "age of maturity." At this age, individuals no longer require the material and spiritual support of their guardians. Moreover, in most countries worldwide, the age of eighteen is recognized as the age of independence and legal capacity.

Of course, we should pay attention to points like this: children need spiritual and sometimes material support from their families even several years after they reach adulthood. This need is particularly evident in female children. However, we must limit the duration of custody. Let us restrict it to the period during which children experience a relative lack of material and spiritual resources. Extending custody into adulthood can lead to negative consequences, such as a lack of responsibility and increased dependence on parents.

Funding

There is no funding support

Authors' contribution 6-

Authors contributed to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest

Acknowledgments

We are thankful and grateful to all the scientists whose efforts have contributed to the development and expansion of knowledge. Their research has improved the quality of human life, solved problems, and brought about peace and comfort. We also express our gratitude to the scientists whose findings were utilized in this paper.

زمان پایان حضانت (مطالعه تطبیقی در فقه اسلامی، حقوق ایران و برخی کشورهای اسلامی)

لیلا سعیدی مهر^{* ID}، محمد مولودی^{۲ ID}

^۱ کارشناس ارشد، حقوق خصوصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

^۲ استادیار گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

doi 10.22080/lps.2024.27106.1629

چکیده

زمان پایان حضانت فرزندان، مسئله مهمی است که از حیث روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و حقوقی تأثیرات بسزایی بر کودکان و والدین آن‌ها می‌گذارد؛ اما در مورد این زمان، قانون مدنی ایران، حکم صریحی نداشته و نظر واحدی میان فقها و حقوق‌دانان نیز وجود ندارد؛ بنابراین ضرورت دارد که پایان سن حضانت به صورت مقررهای شفاف قانون‌گذاری شود تا از اختلاف‌نظرها جلوگیری شود و آسیب‌های اعمال سلیقه‌ها و تصمیم‌های نادرست متوجه والدین و فرزندان نشود. در این پژوهش به مطالعه و بررسی قوانین و مقررات پیرامون این موضوع در حقوق ایران و تعدادی از کشورهای اسلامی پرداخته شد و از ره‌آورد این بررسی، مشخص شد؛ همان‌طور که در حقوق ایران، عده‌ای معتقدند، حضانت با رسیدن به سن بلوغ پایان می‌یابد و عده‌ای دیگر، پایان حضانت را هم‌زمان با رسیدن به سن بلوغ و رشد می‌دانند. اختلاف‌نظرهایی در حقوق کشورهای مذکور نیز وجود دارد. با این تفاوت که اغلب این کشورها بر خلاف ایران دارای نص قانونی در این باره هستند که بر این اختلاف‌ها حاکم می‌شود. همچنین در حقوق اغلب کشورهای عربی - اسلامی سن حضانت با رسیدن به سن رشد یا ازدواج پایان می‌یابد. در این مقاله، با مطالعه سن پایان حضانت در کشورهای فوق، به عنوان کشورهایی که همچون ایران، قوانین و مقرراتشان برگرفته از فقه اسلامی بوده و فرهنگ اسلامی در آن‌ها حاکم است و بررسی تحولات قانونی، آرای فقهی، آیات قرآنی و احادیث، این نتیجه حاصل شد که رسیدن به سن بلوغ و رشد، موجب خاتمه حضانت بوده و پیشنهاد می‌گردد که سن هجده سالگی برای دختران و پسران، پایان دوران حضانت به شمار آید.

تاریخ دریافت:

۲۳ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۶ آبان ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۵ خرداد ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

حضانت، سن رشد، بلوغ، کشورهای اسلامی، فقه اسلامی

* نویسنده مسئول: لیلا سعیدی مهر

آدرس: دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

ایمیل: saeedimehr.leila1@gmail.com

۱ مقدمه

تربیت و نگهداری صحیح کودکان که آینده‌سازان جامعه هستند از نظر اجتماعی، حقوقی و اخلاقی امری مهم بوده و کودکان بیش از هر قشر دیگری به لحاظ معنوی یا عاطفی و مادی یا جسمانی نیازمند حمایت‌های والدین خود هستند. پس مسئله حضانت فرزندان، یکی از حقوق و تکالیف والدین است و قانون مدنی نیز در ماده ۱۱۶۸، بدین امر تصریح نموده است. بنابراین تشخیص این امر ضروری است که والدین تا چه زمانی از این حق بهره‌مند بوده و این تکلیف را بر عهده دارند و چه هنگامی حضانت پایان می‌یابد؟

اینکه چه هنگامی حضانت خاتمه می‌یابد، مسئله بسیار مهمی است؛ زیرا چنانچه این زمان به‌درستی تشخیص داده نشود و حضانت پیش از موعدی مناسب خاتمه یابد، ممکن است منجر به محرومیت والدین از حق خود، مبنی بر نگهداری فرزندشان شده، یا منجر به ورود آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیر به فرزندان شود که هنوز نیازمند حمایت‌های والدین خود هستند.

از طرفی چنانچه حضانت، دیرتر از زمان مناسب و صحیح، پایان پذیرد، ممکن است منجر به تحمیل تکلیف اضافی به والدین شده و یا منجر به ورود آسیب‌های همچون عدم استقلال و خودباوری و... به فرزندان شود.

باوجوداینکه برای پایان حضانت، در قوانین ایران سن خاصی تعیین نشده، در این زمینه چندان پژوهشی صورت نگرفته است و اندک پژوهش‌های صورت گرفته از این قرارند: «مقاله پایان حضانت با بلوغ است یا بلوغ و رشد؟» نوشته محمدعلی انصاری‌پور، «قوانین مربوط به ترتیب و پایان حضانت» نوشته بهروز جندقی، «حق

حضانت و مدت آن» نوشته مهدی محمدیان امیری. همچنین در پژوهش‌های حقوقی کشورهای اسلامی نیز کمی به این موضوع پرداخته شده، برای مثال: مقاله «مدی مراعه مصلحة الطفل المحضون عند اسناد حضانت او اسقاطها فی الفقه الاسلامی و القانون الجزایری» نوشته بوزیان بوشنتوف، کتاب «احکام الحضانه فی قوانین العربیه و الاجنبیه» نوشته احمد الرجوب و... .

نواوری این پژوهش نسبت به آثار قبلی در این است که در آثار نویسندگان ایرانی، مطالعه‌ای تطبیقی پیرامون زمان پایان حضانت صورت نگرفته و در آثار نویسندگان عرب نیز، هرچند مطالعات تطبیقی به چشم می‌خورد، اما توجهی به حقوق ایران نشده است. باتوجه به پیشینه پژوهش حاضر و مطالب فوق در راستای اهمیت و ضرورت این بحث، در این نوشتار، پس از بررسی مفهوم حضانت، به حضانت در حالات گوناگون زندگی کودک پرداخته و سپس به آرای مختلفی که در رابطه با زمان خاتمه حضانت در فقه اسلامی، حقوق ایران و برخی کشورهای عربی وجود دارد، اشاره خواهد شد و در نهایت اقدام به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد می‌شود.

۲ مفهوم حضانت

ریشه کلمه حضانت «حضن»، به معنای زیر بغل تا ناف، بوده و به معنای در بغل گرفتن است. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ۷۲:۲). برخی دیگر، نیز حضانت را به همین معنی آورده و در توضیح آن به معانی تربیت و مراقبت نیز اشاره نموده‌اند (فراهیدی، ۱۴۱۰، ۱۰۵:۳).

در اصطلاح فقهی حضانت را به ولایت و سلطنت بر تربیت طفل تعریف کرده‌اند. (حلی، ۱۴۱۳، ۱۰۱:۳؛ شهید ثانی، ۱۳۹۱، ۴۷۷). البته ذکر این نکته لازم است که کلمه

والدین، فوت یکی از آنها و فوت هر دوی آنها ویژگی‌ها و تجلیات گوناگون داشته و بنا بر نظر برخی، حتی شخص حاضن نیز در مورد سنین و جنسیت‌های مختلف، تفاوت دارد.

قانون مدنی ایران، در ماده ۱۱۶۸ به این امر اشاره نموده و بیان می‌دارد: «نگاهداری اطفال هم حق و هم تکلیف ابوبین است». باتوجه به این ماده در فرض زندگی مشترک والدین، حضانت فرزند با هر دوی ایشان است.

در صورت جدایی والدین، ماده ۱۱۶۹ تکلیف را مشخص نموده که حضانت کودک را، اعم از اینکه دختر یا پسر باشد، تا هفت سالگی با مادر می‌داند. این ماده بر اساس نظر فقهای نگاشته شده است که نظرشان با نظر مشهور فقها در این خصوص متفاوت است (موسوی عاملی، ۱۴۱۳، ۱:۴۶۷؛ سبزواری، بی تا، ۱۹۴۹) و مقرر می‌دارد: «برای حضانت و نگهداری طفلی که ابوبین او جدا از یکدیگر زندگی می‌کنند، مادر تا سن هفت سالگی اولویت دارد و پس از آن با پدر است. تبصره: بعد از هفت سالگی در صورت حدوث اختلاف، حضانت طفل با رعایت مصلحت کودک به تشخیص دادگاه می‌باشد». این در حالی است که ماده ۱۱۶۹ سابق بر اساس نظر مشهور فقها، طفل دختر را تا هفت سالگی و پسر را تا ۲ سالگی در حضانت مادر می‌دانست.

در صورت فوت یکی از والدین، نیز ماده ۱۱۷۱ قانون مدنی، حضانت کودک را با دیگری دانسته است و در فرضی که والدین هر دو فوت شوند، حضانت با جد پدری است.

آنچه در بالا آمد، اشاره مختصری بود، پیرامون مدت زمان حضانت با عنایت ویژه به این امر که کدام یک

ولایت در این تعریف در معنای لغوی به کار رفته و نه در معنای اصطلاحی حقوقی آن که با حضانت متفاوت است.

یکی از حقوق دانان، حضانت را «به نگهداری مادی و معنوی طفل توسط کسانی که قانون مقرر کرده» تعریف نموده (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۷، ۲۱۶:۱). برخی دیگر، نیز حضانت را این گونه تعریف نموده‌اند: «حضانت اقتداری است که قانون به منظور نگهداری و تربیت اطفال به پدر و مادر اعطا کرده است.» (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۳۷۹).

یکی دیگر از حقوق دانان نیز نگاه داری طفل را شامل اموری همچون دادن خوراک، پوشانیدن لباس پاکیزه، تمیز نگه داشتن طفل به وسیله شستشو، گذاردن در تختخواب، پوشانیدن روی او و... می‌داند (امامی، ۱۳۴۳، ۵: ۱۸۸).

تعاریف سایر فقها و حقوق دانان نیز مشابه همین تعریف است که دایر مدار مفهوم تربیت و نگهداری طفل بوده و مشمول نگهداری‌های مادی یا فیزیکی و همین طور نگهداری‌های معنوی یا تربیت است، هر چند در بیان مصادیق حضانت، بیشتر به مواردی اشاره کرده‌اند که نگهداری مادی و فیزیکی است. همچنین مباحث مربوط به حضانت در قانون مدنی ذیل عنوان «در نگهداری و تربیت اطفال» آمده که مطلب فوق را تأیید می‌کند.

۳ حضانت اطفال در حالت‌های مختلف

حضانت، بسته به برهه‌های مختلف زندگی طفل و در فرض‌های گوناگون جدایی والدین، زندگی مشترک

۴،۲ عوامل سقوط حضانت

هرگاه حادثه‌ای، امکان عهده‌دار شدن حضانت را برای همیشه از بین ببرد، حضانت ساقط می‌شود و به عواملی مانند مرگ والدین که چنین اثری دارند، عوامل مانع حضانت گفته می‌شود (وفایی و بحرینی، ۱۳۹۱، ۱۲۲).

۴،۳ زمان خاتمه حضانت

منظور از زمان خاتمه حضانت این است که چه زمانی طفل از نگهداری‌های مادی و معنوی حاضن یا حاضنین (خواه والدین او یا حکومت و...) بی‌نیاز می‌شود؟ بی‌آنکه عوامل سقوط یا ممانعت از حضانت برای حاضن وجود داشته باشد. هرچند در هر سه مفهوم خاتمه حضانت، سقوط و ایجاد مانع برای حضانت، حضانت پایان می‌یابد و در واقع در دو مفهوم اخیر، حضانت برای مدتی (در موانع حضانت) و یا همیشه (در سقوط حضانت) و به‌واسطه عواملی که برای او حادث شده از حاضن سلب می‌شود و اشخاص صالح دیگری جایگزین حاضن می‌شوند؛ اما در خاتمه حضانت، این مفهوم مدنظر است که صرف‌نظر از حاضن و عوامل عارض شده بر او، چه زمانی، طفل از حضانت، بی‌نیاز می‌گردد.

حال که منظور از زمان پایان حضانت مشخص شد، لازم است، اقوال مختلف در این زمینه بررسی شود.

۵ نظرات پیرامون زمان پایان حضانت

مشهور فقهای امامیه، معتقدند؛ رسیدن به سن بلوغ و رشد، زمان پایان حضانت است (محقق حلی، ۱۳۸۹، ۳۴۶:۲؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۳۰۱:۳۱؛ امام خمینی، ۱۳۶۳، ۲۸۰:۲)، بعضی نیز سن بلوغ را خاتمه‌بخش حضانت

از ابوبن یا اشخاص صالح برای حضانت، در این مدت زمانی، دارای حق و تکلیف حضانت هستند. اما چنانچه مقدمتاً نیز ذکر شد، این پژوهش درصدد آن است که بدین سؤال پاسخ دهد که طفل چه زمانی، به‌طورکلی و صرف‌نظر از اینکه حاضن وی پدر او یا مادر یا... باشد، دیگر نیازی به نگهداری‌های مادی و معنوی حضانت‌کننده نداشته و ازاین حیث حضانت پایان می‌یابد.

۴ مفاهیم مشابه خاتمه حضانت

ممکن است زمان خاتمه حضانت در بحث حاضر، با مفاهیم سقوط و پایان حضانت خلط شود، پس به تعریف این مفاهیم پرداخته شده تا تفاوت آن‌ها با خاتمه حضانت روشن شود.

۴،۱ عوامل مانع حضانت

موانع حضانت، عواملی هستند که موجب تعلیق حق حضانت پدر یا مادر می‌شوند؛ به‌عبارت‌دیگر، تا زمانی که آن عوامل وجود دارند، شخص نمی‌تواند حضانت را بر عهده گیرد. از جمله این موانع می‌توان به: کفر، جنون، ازدواج مجدد مادر، ابتلا به بیماری‌های روانی، و انحطاط اخلاقی و... اشاره کرد (وفایی و بحرینی، ۱۳۹۱، ۱۲۲).

نکته لازم به ذکر آن که پس از زوال عامل، دوباره وضع به حال عادی بازمی‌گردد. مطابق نظر یکی از حقوق‌دانان: هرچند قانون‌گذار بنا بر مصلحت کودک در مواردی حضانت را از حاضنین سلب می‌کند؛ اما با ازبین‌رفتن عواملی که مانع حضانت بوده، حق حضانت به حاضنین بازمی‌گردد (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۱۷۰).

می‌دانند (مغنیه، ۱۹۶۶، ۹۶). برخی فقهای امامیه هم بیان داشته‌اند: مستحب است که پس از بلوغ فرزندان، به‌ویژه دختران، ایشان تا زمان ازدواج در کنار مادر زندگی کنند (شهید ثانی، ۱۳۹۱، ۴۸۰).

حال باتوجه به اینکه نظر برخی از فقها، راجع به زمان خاتمه حضانت، رسیدن به سن بلوغ است، این امر در چه سنی اتفاق می‌افتد؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت: سن بلوغ از نظر فقهای امامیه و عامه، سن مشخصی نیست و نظرات پیرامون آن گوناگون است. شافعی و حنبله، سن بلوغ را در زن و مرد ۱۵ سال می‌دانند. انس ابن مالک، سن خاصی را معیار بلوغ نمی‌داند؛ اما سنین ۱۷-۱۸ سالگی در میان مالکیان سن بلوغ دانسته شده است. ابوحنیفه می‌گوید: سن بلوغ پسران، طبق روایتی ۱۷ و طبق روایتی دیگر ۱۸ سالگی است؛ اما سن بلوغ دختران، ۱۷ سالگی است. (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ۴: ۳۶۴؛ زحیلی، بی تا، ۴: ۴۷۲؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۳: ۲۸۳). هرچند سن بلوغ در میان متقدمین امامیه به‌طور اجماعی، ۹ سال برای دختران و ۱۵ سال برای پسران است؛ اما متأخرین پیرامون سن بلوغ، نظرات مختلفی دارند، برخی سن بلوغ دختران را ۱۳ سال می‌دانند، (مهریزی، ۱۳۷۶، ۱: ۶-۱۵۳) برخی معتقدند: سن بلوغ برای هر تکلیفی متفاوت است، مثلاً سن بلوغ برای روزه، ۱۳ سال است و... (مهریزی، ۱۳۷۶، ۱: ۳۵۸) بنابراین؛ علاوه بر اختلاف نظری که میان مذاهب، پیرامون سن بلوغ وجود دارد، در میان صاحب‌نظران هر مذهب نیز آرا گوناگون است و نظر مشهوری که پایان حضانت را زمان بلوغ می‌داند در تعیین سن بلوغ به‌طور کمی دچار مشکل می‌شود. ممکن است به این ایراد، چنین پاسخ داده شود که سن بلوغ در قانون مدنی مورد تصریح قرار گرفته است؛ اما به نظر

می‌رسد، بنا بر دلایلی که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد، سنین مذکور در قانون مدنی برای بلوغ، امروزه، مطابق واقعیت و مصلحت نمی‌باشد.

مشهور فقهای حنفی، پایان حضانت پسر را هفت‌سالگی دانسته، برخی نیز آن را تا نه‌سالگی می‌دانند. در مورد دختر نیز، یک نظر این است که تا زمان حیض در حضانت است و نظر دوم که نظر مشهور بوده نه‌سالگی است و پس از آن دختر و پسر تا رسیدن به بلوغ و رشد در حضانت پدر باقی‌اند. (منظور از پایان حضانت در سنین هفت و نه‌سالگی و حیض، پایان حضانت توسط مادر است.) مالکی‌ها مدت حضانت پسر را تا سن بلوغ دانسته و خاتمه حضانت دختر را زمانی می‌دانند که ازدواج کرده و دخول صورت گیرد. شافعی‌ها سن خاصی را ملاک خاتمه حضانت ندانسته‌اند، بلکه پایان آن را ممیز شدن طفل می‌دانند و می‌گویند: پس از آن خود فرزند انتخاب می‌کند که با چه کسی زندگی کند. حنبلی‌ها، پایان حضانت را هفت‌سالگی دانسته‌اند؛ اما بعد از هفت‌سالگی، دختر تا زمان بلوغ و سپس زفاف در حضانت پدر است و پسر می‌تواند انتخاب کند که با کدام یک از والدین خود زندگی کند (جزیری، ۱۴۲۴، ۴: ۵۲۳-۴).

۶ پایان حضانت در قوانین کشورهای اسلامی و اسناد بین‌المللی

در قانون مصر، حضانت پسران، با سن رشد و حضانت دختران با ازدواج پایان می‌یابد^۱ و در ماده ۴۴ قانون مدنی مصر، سن رشد در این کشور ۲۱ سال دانسته شده است. متقدمین معتقدند: حضانت زمانی پایان می‌یابد که طفل از حمایت‌هایی که معمولاً زنان از کودکان انجام می‌دهند، بی‌نیاز شود و در ادامه توضیح می‌دهند که درباره پسران، زمان پایان حضانت وقتی است که بتوانند به تنهایی غذا بخورند، لباس بپوشند و... و درباره دختران، وقتی که به بلوغ طبیعی برسند، یعنی حیض شوند. به عنوان معیار کمی نیز سن ۷ سال (برخی، ۹ سال) را برای پسران پیشنهاد می‌کنند، زیرا اقل سن تمیز است و پس از آن نیاز دارند، مردان به ایشان عادات مردانه را بیاموزند و سن ۹ سال (برخی، ۱۱ سال) را برای دختران، خاتمه حضانت می‌دانند، چون پس از رسیدن به این سن، باید تحت حفاظت و نگهداری مردان قرار گیرند (ابو زهره، ۱۳۶۹، ۴۱۵). در واقع از سن تمیز تا سن بلوغ، مردان برای حضانت شایسته‌ترند، چون ایشان بر تربیت و نگهداری فرزندان در این زمان، تواناترند (علیوی، ۲۰۱۰، ۹۷).

تا زمان تصویب قانون ۱۹۲۹ بر اساس این نظر عمل می‌شد، اما قانون شماره ۱۹۲۹ مصر که اصلاحاتی پیرامون قوانین نفقه و برخی دیگر از قوانین احوال شخصیه است، پایان حضانت دختران را یازده و پسران را نه‌سالگی معین می‌کند. در یادداشت توضیحی قانون سال ۱۹۲۹ آمده که اگر قاضی مصلحت بداند، می‌تواند پایان حضانت دختر را یازده‌سالگی و پسر را نه‌سالگی تعیین کند و اگر تشخیص دهد که حضانت بعد از این سنین باید ادامه یابد، می‌تواند بدان حکم کند. البته در این صورت، طفل تحت حضانت مردان قرار می‌گیرد (ابو زهره، همان). در اصلاحات سال ۱۹۸۵، سن حضانت در ماده ۲۰ قانون فوق به ۱۰ (برای پسران) و ۱۲ سال، (برای دختران) افزایش می‌یابد و قاضی را مختار می‌کند که اگر مصلحت طفل اقتضا کرد، حضانت پسر را تا پانزده‌سالگی و دختر را تا زمان ازدواج ابقا کند. سپس در اصلاحات سال ۲۰۰۵، سن پایان حضانت را برای دختر و پسر، پانزده‌سالگی تعیین می‌کند و مقرر می‌دارد، با رسیدن به این سن حق حضانت زنان ساقط می‌شود و در صورت ادامه حضانت توسط آنها، اجرتی به آنها تعلق نمی‌گیرد و حضانت پسران تا سن رشد و دختران تا زمان ازدواج می‌تواند ادامه یابد. در قانون عراق، حضانت دختر و پسر، ده‌سالگی پایان می‌یابد، اما مطابق ماده ۵۷ قانون احوال شخصیه این کشور^۲، دادگاه بنا بر صلاحدید خود و با ارجاع امر به کمیسیون‌های پزشکی

^۱ - ماده ۲۰ قانون احوال شخصیه مصر مقرر می‌دارد: «یتهی حق حضانه النساء ببلوغ الصغیر او الصغیره سنه خامسه العشره و یخیرالقاضی الصغیر اوالصغیره ببلوغ هذه السن فی البقا فی ید الحاضنه دون اجر حضانه و ذلک حتی یبلغ الصغیر سن الرشد و حتی تتزوج الصغیره».

^۲ - ماده ۵۷ قانون احوال شخصیه ی عراق مقرر می‌دارد: «... ۴- للأب النظر فی شؤون المحضون و تربیتهم و تعلیمهم، حتی یتیم العاشرة من العمر»

العمر وللمحامه أن تأذن بتمديد حضانه الصغیر، حتی إماله الخامسة عشرة، إذا ثبت لها بعد الرجوع إلى اللجان المختصة الطبیة منها والشعیه، أن مصلحه الصغیر تقضى بذلك، علی أن لا یبیت الا عند حاضته ۵- إذا أتم المحضون الخامسة عشرة من العمر، یكون له حق الاختیار فی اقامه مع من یشاء من أبویه، أو أحد أقاربه حین إماله الثامنة عشرة من العمر، إذا أنست المحامه منه الرشد فی هذا الاختیار...»

و مردمی می‌تواند تا پانزده سالگی آن را تمدید کند. برای مثال یکی از قضات استدلال نموده که اگر کودک به تشخیص کمیسیون پزشکی با جدایی از حاضنه اش ضرر جسمی و روحی ببیند، حضانتش تمدید می‌شود (زیدی، ۲۰۱۱، ۱۴۷)، حال این مدت تمدید شده می‌تواند بنا بر مصلحت صغیر یک سال، دو سال یا تا زمان رسیدن به پانزده سالگی باشد (سلیمان احمد، ۲۰۱۱). مطابق ماده فوق، پس از پانزده سالگی نیز فرزند مختار است با هریک از ابوی یا اقارب خود، زندگی کند تا به هجده سالگی برسد، بنابراین، در واقع هجده سالگی، سن پایان حضانت در این کشور است.

در قانون امارات متحده عربی، حق حضانت مادر دختر، با رسیدن وی به سیزده سالگی و حق حضانت مادر پسر، در یازده سالگی او خاتمه می‌یابد اما اگر دادگاه مصلحت بداند می‌تواند آن را تا سن بلوغ پسر و زمان ازدواج دختر تمدید کند. همچنین در فرضی که فرزند بیماری روانی یا جسمی سخت داشته باشد، امکان این تمدید وجود دارد. برخی نویسندگان معتقدند حتی اگر مادر حق حضانت خود را ساقط کرده باشد اما قاضی مصلحت طفل را در این ببیند که تحت حضانت وی باشد، مصلحت طفل را ترجیح می‌دهد.

همچنین مصلحت طفل شیرخوار ایجاب می‌کند، تحت حضانت مادرش باشد، حتی اگر با مردی دیگر ازدواج کرده باشد (قضاء و بکلیزی، ۲۰۲۲، ۲۱۱).^۱ در قانون احوال شخصیه عمان، خاتمه حضانت پسر، هفت سالگی و دختر، زمان بلوغ اوست که البته قاضی می‌تواند بنا بر مصلحت، سن دیگری را تشخیص دهد.^۲ سن پایان حضانت در عمان از جمله کمترین سنین پایان حضانت در کشورهای عربی است. (رجوب، ۲۰۱۹، ۱۶۵) باتوجه به این که در قانون این کشور سن پائینی برای پایان حضانت در نظر گرفته شده، نقش قاضی در افزایش این سن، بنا بر صلاحدید، بسیار مهم است، یکی از نویسندگان عمانی، مصلحت محضون را در جلب منفعت و دفع مفسده تعریف نموده و آن را در جلب هر آن چه که موجب حفظ دین، مال، نفس، عقل و نسل او می‌شود و دفع هر آنچه موجب فساد دین، مال، نفس، عقل و نسل او می‌شود دانسته و بیان داشته: حضانت از مواردی است که با تغییر زمان، مکان، نیازها و ضرورت‌ها تغییر می‌یابد و به همین دلیل است که به قاضی این اختیار داده شده که اگر صلاح بداند سن حضانت را افزایش دهد. (معمری و اغبری، ۲۰۲۲، ۲۰۱) در قانون خانواده مراکش^۳، سن رشد برای پسران و

۱ - ماده ۱۵۶ قانون احوال شخصیه امارات در این خصوص بیان می‌دارد: «۱- تنتهی صلاحیه حضانه النساء ببلوغ الذکر احدى عشرة سنة والاثني ثلاث عشرة سنة، ما لم تر المحكمة مد هذه السن لمصلحة المحضون وذلك الى ان يبلغ الذکر أو تتزوج الانثی. ۲- تستمر حضانه النساء اذا كان المحضون معتوهاً أو مريضاً مرضاً مقعداً، ما لم تقتض مصلحة المحضون خلاف ذلك.»

۲ - ماده ۱۲۹ قانون احوال شخصیه عمان مقر می‌دارد: «تستمر الحضانه حتى يتم المحضون الذکر السابعة من عمره و تستمر حضانه البنت حتى البلوغ الا اذا قدر القاضي خلاف ذلك لمصلحة المحضون.»

۳- در ماده ۱۶۶ قانون خانواده مراکش آمده: «تستمر الحضانه الى بلوغ سن الرشد القانوني للذکر و الاثنی علی حد سوا وبعد انتها علاقه الزوجیه يحق للمحضون الذی اتم الخامسة عشرة سنه، ان يختار من يحضنه من ابیه او امه. فی حاله عدم وجودهما یمکنه اختیار احد اقاربه المنصوص علیهم فی الماده ۱۷۱ بعده، شریطه ان لا يتعارض ذلک مع مصلحته و ان یوافق نایبه الشرعی و فی حاله عدم موافقه یرفع الامر الى القاضي لیبث وفق مصلحه القاصر.»

که حاضن، شخصی غیر از پدر است، قاضی می‌تواند حکم کند که فرزند دختر تا زمان ازدواج یا بلوغ و فرزند پسر، تا رسیدن به سن رشد، تحت حضانت بماند. همان‌طور که مشخص است قانون تفاوتی میان مادر و سایر اشخاصی که ممکن است حضانت را بر عهده داشته باشند قایل نیست، زیرا مصداق افراد غیر از مادر که می‌توانند حضانت را بر عهده بگیرند مادر بزرگ‌های کودکان محضون می‌باشند و عدم تمایز میان مادر و مادر بزرگ با نظر فقها منطبق‌تر بوده و مادر بزرگ نیز همان شفقت مادرانه را نسبت به کودک دارا می‌باشد (بغا، ۲۰۰۲، ۱۲). برخی معتقدند: افزایش سنین در این اصلاحات باعث می‌شود که فرزندی که تا سیزده سالگی یا پانزده سالگی تحت حضانت مادرش بوده، به سختی از پدر تبعیت کند، در نتیجه قاضی با توجه به جمیع شرایط و مصلحت و انصاف تصمیم می‌گیرد. (بغا، ۲۰۱۸، ۲۸۴).^۱ در قطر، با رسیدن فرزند پسر به سیزده سالگی و دختر به پانزده سالگی حضانت وی تمام می‌شود، مگر اینکه به صلاح دید محکمه، این مدت برای پسران تا پانزده سالگی و برای دختران تا زمان ازدواج تمدید شود.^۲ برخی نویسندگان معتقدند: سنین ۱۳ سال و ۱۵ سال به طور مستقیم برای پایان حضانت در آرای فقها نیامده، بلکه این سنین به منزله‌ی سن رشد و بلوغ ذکر شده و قانونگذار قطری بنا بر غلبه‌ی این سنین در جامعه‌ی قطر

دختران خاتمه‌بخش حضانت بوده و در صورت جدایی والدین، پس از پانزده سالگی فرزندان، خود ایشان می‌توانند تصمیم‌گیری کنند که تا سن رشد با کدام یک از والدین، زندگی کنند. یکی از نویسندگان حقوقی این کشور بیان نموده در فرضی که والدین از هم جدا شده باشند و فرزند تحت حضانت مادر باشد، با رسیدن به سن پانزده سالگی، در صورت تمایل فرزند می‌تواند به زندگی همراه مادرش ادامه دهد، حتی اگر مادرش ازدواج کرده باشد. (منصوری، ۲۰۱۵، ۱۰۳)

در ماده ۱۴۶ قانون اصلاح برخی مواد قانون احوال شخصیه ۱۹۵۳ سوریه مصوب ۲۰۱۹، سن خاتمه حضانت، هم برای فرزندان پسر و هم برای دختران، پانزده سالگی معین شده است. البته تطور تاریخی در قوانین سوریه بدین نحو بوده که ابتدائاً در مرسوم تشریعی ۱۹۵۳، سن خاتمه حضانت پسران، ۷ و دختران، ۹ ذکر شده، اما در اصلاحات ۱۹۷۵، این سنین به ۹ و ۱۱ ارتقا یافت. سپس در اصلاحات قانون احوال شخصیه ۲۰۰۳، مجدداً این سنین افزایش یافتند و سیزده سالگی برای پسران و پانزده سالگی برای دختران، به عنوان سن پایان حضانت مقرر شد و نهایتاً در اصلاحات ۲۰۱۹، سن پانزده سالگی برای پایان حضانت فرزندان، خواه دختر و خواه پسر، مقرر شد. همچنین ماده ۱۴۷ قانون احوال شخصیه با اصلاحات ۲۰۱۹، مقرر می‌دارد: در مواردی

إذا رأَت المحكمة خلاف ذلك بعد التحقيق في مصلحة المحضون فتأذن باستمرار حضانه الذكر إلى إتمام خمس عشرة سنة، والأنثى إلى الدخول أو تخير المحضون بعد التحقق من صلاحية المتنازعين، و في جميع الأحوال يجب ذكر الأسباب التي اعتمدها في قرارها، واستثناء من أحكام الفقرة السابقة يجوز استمرار حضانه النساء إذا كان المحضون مريضاً مرضاً عقلياً، أو مرضاً مقعداً.

۱ - ماده ۱۴۶ قانون اصلاح برخی مواد قانون احوال شخصیه (۱۹۵۳) سوریه مصوب ۲۰۱۹، به این شرح است: «تنتهي مدة الحضانه بإكمال الولد، ذكراً كان أو أنثى، الخامسة عشرة من العمر. - لا خيار للولد بين أبويه - لأب أن يطلب من القاضي تسليمه الولد الذي انتهت حضانه وفق الإجراءات المنصوص عليها بالفقرة الثالثة من المادة ۱۳۹ من هذا القانون».

۲ - ماده ۱۷۳ قانون احوال شخصیه قطر مقرر می‌دارد: «تنتهي حضانه النساء بإتمام الذكر ثلاث عشرة سنة و بإتمام الأنثى خمس عشرة سنة إلا

برای رسیدن به بلوغ و رشد و در نتیجه، اتمام حضانت به این سنین اشاره نموده (ابراهیم و مری، ۲۰۲۱، ۵۹). در قانون سودان، قانونگذار به سنین ۷ و ۹ سالگی برای پایان حضانت پسر و دختر اشاره کرده، اما در واقع این سنین خاتمه‌بخش حق حضانت مادران بوده و برای پسران، رسیدن به سن بلوغ و برای دختران، ازدواج موجب اتمام حضانت می‌شود.^۱ نکته‌ی قابل توجه آن که هرچند در متن ماده‌ی ۱۱۵ قانون احوال شخصیه‌ی سودان ذکر شده که در صورت اقتضای مصلحت محضون مدت حضانت تا زمان بلوغ برای پسران و تا زمان ازدواج برای دختران تمدید می‌شود، اما قاضی علاوه بر مصلحت محضون، مصلحت حاضن یا حاضنه و حق وی را نیز در این تصمیم‌گیری لحاظ می‌کند، چرا که در ماده‌ی ۱۰۵ قانون فوق، حضانت چنین تعریف شده: «حفظ الولد و تربیته و تعلیمه و رعایت، بما لا یتعارض مع حق الولی و مصلحه الصغیر». یعنی به حق ولی و مصلحت وی نیز در قانون احوال شخصیه سودان توجه شده (خلف، ۲۰۱۶، ۵۲۳).

در ماده ۱۶۲ قانون احوال شخصیه اردن مصوب ۱۹۶۷ با اصلاحات ۲۰۰۱ زمان پایان حضانت زنان بر فرزندان، سن بلوغ ذکر شده است.^۲ - نکته لازم به ذکر آن که در اغلب کشورهای عربی همچون اردن، حضانت با زنان بوده و پایان حضانت زنان به منزله پایان حضانت است. (رجوب، ۲۰۱۹، ۸۱) - اما برخی بر این باورند که

بهتر است پسران تا ده سالگی تحت حضانت مادران بوده و پس از آن پدرانشان تا سن بلوغ از آن‌ها نگهداری کنند، تا با اخلاق مردانه خو گیرند. همچنین ماده ۱۶۱ قانون احوال شخصیه اردن، در رابطه با مواردی است که حاضنه، زنی غیر از مادر است که در این صورت، مدت حضانت پسر ۹ و دختر ۱۱ سال است که پیشنهاد شده در این فرض خاص بدون قائل شدن تفاوت بین پسر و دختر، سن ۱۰ سال پایان حضانت در نظر گرفته شود (سرطاوی، بی تا، ۷-۳۷۶). در قانون خانواده الجزایر، مدت حضانت پسران ۱۰ سال و دختران تا سن بلوغ ازدواج، دانسته شده که البته قاضی می‌تواند در صورتی که مصلحت بداند و فرزند ذکور، تحت حضانت مادرش باشد و وی برای بار دوم ازدواج نکرده باشد، حضانت پسر را تا شانزده سالگی تمدید کند.^۳ همان‌طور که پیداست ماده راجع به فرضی صحبت می‌کند که والدین از هم جدا شده‌اند و از مفهوم مخالف ماده برداشت می‌شود، در صورتی که مادر برای بار دوم ازدواج کند، حضانت فرزند پسر به پدر داده می‌شود و درباره دختران، باید گفت: سن ازدواج دختران که خاتمه‌بخش حضانت آن‌هاست، در قانون خانواده الجزایر، نوزده سالگی است، اما به نظر برخی، شایسته است که پایان حضانت دختران با رسیدن ایشان به سنی باشد که در آن به بلوغ جسمی رسیده و عادت ماهیانه می‌شوند، به شرطی که دوازده سال سن را داشته باشند و ادامه حضانت ایشان تا رسیدن به

^۱ - ماده ۱۱۵ قانون احوال شخصیه سودان بیان می‌دارد: «تستمر حضانه النساء للصغیر إلى سبع سنین، و للصغیره إلى تسع سنین. - يجوز للقاضی أن يأذن بحضانه النساء للصغیر بعد سبع سنین إلى البلوغ، وللصغیره بعد تسع سنین إلى الدخول إذا تبین أن مصلحه المحضون تقتضی ذلك.»

^۲ - ماده ۱۶۲ قانون احوال شخصیه اردن: «تمتد حضانه الام التي حبست نفسها على تربیه وحضانه اولادها إلى بلوغهم»

^۳ - ماده ۶۵ قانون خانواده الجزایر: «تقتضی مده حضانه الذکر ببلوغه (۱۰) سنوات، و الانثی ببلوغها سن الزواج، و للقاضی ان یمدد الحضانه بالنسبه للذکر الی (۱۶) سنه، اذا كانت الحاضنه اما لم تتزوج ثانیه، علی ان یراعی الحكم بانتهائهما مصلحه المحضون»

حقوق دانان معتقدند: سن رشد، زمانی است که فرزندان از حضانت بی‌نیاز می‌شوند (امامی، ۱۳۷۶، ۵: ۱۹۶؛ کاتوزیان، ۱۳۹۳، ۱۲۷-۸).

اداره حقوقی قوه قضاییه نیز در نظر مشورتی شماره ۷/۹۳/۰۳۹۹ مورخ ۱۳۹۳/۲/۲۴ بیان نمود: «با رسیدن به سن بلوغ، موضوع حضانت اطفال، متفتی است و افراد بالغ با هر یک از والدین که بخواهند باشند، می‌توانند اتخاذ تصمیم نمایند».

در ماده یک قانون حمایت از کودکان و نوجوان هم آمده است: «کلیه اشخاصی که به سن هجده سال تمام هجری شمسی نرسیده‌اند، از حمایت‌های قانونی مذکور در این قانون بهره‌مند می‌شوند».

همچنین در ماده ۱ آیین‌نامه ساماندهی کودکان خیابانی، کودک خیابانی، این‌گونه تعریف شده است: «کودک خیابانی: فرد کمتر از ۱۸ سال تمام که به‌صورت محدود یا نامحدود در خیابان به سر می‌برد، اعم از کودکی که هنوز با خانواده خود تماس دارد و از سرپناه برخوردار است یا کودکی که خیابان را خانه خود می‌داند و رابطه او با خانواده به حداقل رسیده و یا اساساً چنین ارتباطی وجود ندارد».

در اسناد بین‌المللی به سن پایان حضانت تصریحی نشده است، باین‌حال اصطلاح «کودک» در کنوانسیون حقوق کودک به اطفال زیر ۱۸ سال اطلاق می‌گردد و به این ترتیب، گستره حضانت نیز تا ۱۸ سالگی است ماده ۳۷ کنوانسیون حقوق کودک) و مطابق ماده ۱۴ میثاق حقوق کودک و مطابق ماده ۱۴ میثاق حقوق کودک: «هرکودکی نیازمند حضانت و نگهداری است...» که

سن ازدواج در صورت فراهم بودن سایر شرایط، همچون: عدم ازدواج مجدد مادر و زندگی نکردن با نامحرمان، به صلاح‌دید قاضی قابل تمدید باشد و اگر این شرایط فراهم نبود، بهتر است بعد از حیض با پدر خود زندگی کند (بوشتوف، ۲۰۱۳، ۷-۹۸۶). تعریف حضانت در قانون خانواده‌ی الجزایر، از نظر تاکید بر جنبه‌های معنوی حضانت یعنی تعلیم و تربیت، اخلاق، دین داری و ... در میان قوانین کشورهای عربی برجسته و شاخص است (تهانی و صفا، ۲۰۲۲، ۵۲). به نظر می‌رسد سن بالای پایان حضانت به ویژه برای دختران، همچنین مصلحت سنجی برای ادامه‌ی حضانت و شرایط لازم برای تمدید حضانت در قانون الجزایر همگی در راستای اهمیت ابعاد معنوی و روحی حضانت در این قانون است. بنابراین؛ می‌توان چنین نتیجه گرفت که مدت حضانت پسران در الجزایر، تا شانزده سالگی و دختران تا نوزده سالگی یعنی سن بلوغ ازدواج است.

در قانون مدنی ایران، مستقیماً به سن پایان حضانت اشاره نشده است، طبق ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی: «نگهداری اطفال حق و تکلیف ابویین است». برخی حقوق دانان بر اساس این ماده عقیده دارند: «مسلم است که حضانت طفل، حق و تکلیف ابویین در برابر فرزند برای مدتی است که به وی طفل اطلاق می‌شود.» (صفایی و امامی، ۱۳۹۷، ۳۹۵) بنابراین به نظر می‌رسد؛ قانون مدنی ایران با نظری که پایان حضانت را همزمان با رسیدن به سن بلوغ می‌داند، سازگارتر است. تبصره یک ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی نیز مقرر می‌دارد: «سن بلوغ در پسر، پانزده سال تمام قمری و در دختر نه سال تمام قمری است.» نتیجه آنکه با تفسیر قانون مدنی، سن پایان حضانت در حقوق ایران، سن بلوغ است. هرچند برخی

«کودک» در این ماده نیز بیانگر افراد کمتر از ۱۸ سال است.

۷ زمان مناسب پیشنهادی برای خاتمه حضانت

پیشنهاد می‌شود که سن رشد، به عنوان زمان خاتمه حضانت در قانون مدنی مورد تصریح قرار بگیرد. هرچند یکی دیگر از خلأهای قانون مدنی بعد از اصلاحات سال ۶۱، مشخص کردن خود سن رشد است؛ اما علی‌رغم تغییر و اصلاح حکم ماده ۱۲۱۰ قدیم قانون مدنی که سن رشد را ۱۸ سال می‌دانست، امروزه نیز رویه محاکم بر این است که سن مذکور را به عنوان سن رشد می‌شناسند و چنین تلقی می‌شود که اغلب افراد با رسیدن به هجده سالگی به رشد فکری، عقلی و جسمی می‌رسند، هرچند خلاف این ظهور را می‌توان اثبات کرد (حائری شاهباغ، ۱۳۷۶، ۲: ۶-۱۰۷۵). البته چنانچه واضح است، اگر رشد در سنی کمتر یا بیشتر از هجده سالگی حاصل شد، آن سن، سن رشد محسوب می‌شود و خاتمه حضانت آن زمان است. برای پیشنهاد مذکور استدلال‌هایی به شرح زیر آورده می‌شود.

۷،۱ دلایل نقلی

۷،۱،۱ آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره

مطابق آیه شریفه ۲۳۳ سوره بقره: «... نه مادر حق ضرر زدن به کودک را دارد و نه پدر و...»

در این آیه، والدین از ایراد ضرر به فرزندان، منع شده‌اند. مفسرین، ذیل این آیه، گفته‌اند: «نباید پدر با ندادن هزینه زندگی زن یا گرفتن کودک از مادر و به دیگری سپردن و نیز مادر با ترک شیردادن و مراقبت

نکردن از کودک خویش، به او زیان رسانند.» (طبرسی، ۱۳۶۳، ۳: ۳۳). یکی از مصادیق ضرر هم می‌تواند محروم کردن نابهنگام فرزندان از حضانت باشد. پس تا زمانی که فرزندان به حمایت‌های مادی و معنوی خانواده احتیاج دارند، باید از آن بهره‌مند شوند و به نظر می‌رسد با رسیدن به سن رشد، فرزندان از این حمایت‌ها بی‌نیاز می‌شوند، در حالی که فرزند بالغ غیر رشید همچون دختر بچه‌ای نه‌ساله به این حمایت‌ها احتیاج دارد و با محروم شدنش از حضانت قطعاً به وی ضرر وارد می‌شود. همچنین قاعده لاضرر نیز می‌تواند مورد استفاده فقها واقع شود تا چنین ضرری متوجه فرزندان نشود.

۷،۱،۲ روایات

در راستای نقد نظر مشهور فقها در مورد زمان پایان حضانت، یعنی بلوغ، یکی از نکاتی که می‌توان طرح کرد، این است که کلمات «طفل» و «ولد» تفاوت معنایی دارند: توضیح آن که طفل را چنین تعریف کرده‌اند: «الولد ما دام ناعماً» (راغب اصفهانی، بی تا، ۱: ۳۰۵). پس طفل مفهومی خاص‌تر از ولد دارد و رابطه آن‌ها عموم و خصوص مطلق است، یعنی تا زمانی که بدن «ولد» نرم است به وی «طفل» اطلاق می‌شود، اما پس از آن دیگر طفل دانسته نمی‌شود، هرچند ولد قابل اطلاق می‌باشد. ذیل معنای ولد، نیز، گفته شده که بر مفرد و جمع، همچنین، کوچک و بزرگ از فرزندان، اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، بی تا، ۱: ۸۸۳). در واقع معنی عام و مطلق فرزند را دارا است و در روایات، موضوع حضانت، از کلمه ولد استفاده شده و می‌توان گفت این نظر که حضانت را ملازم با صغر یا طفولیت - در مقابل بلوغ - و خاتمه حضانت را زمان بلوغ می‌داند، قابل تأمل و نقد می‌باشد. زیرا؛ اگر حضانت، خاص اطفال بود در روایات

اصلاحات فوق گام مهمی در راستای واقع‌گرایانه کردن قوانین و تأمین مصلحت در زمینه ازدواج بوده هر چند کافی نیست؛ اما مفید واقع شده و چنانچه به لحاظ فقهی و ضوابط حاکم بر توجه به مصلحت این امکان وجود داشته باشد انجام چنین اصلاحاتی در زمینه سن بلوغ و پایان حضانت نیز به میزان قابل توجهی مفید است.

یکی از فقهای معاصر عقیده دارد: «بلوغ شرعی در پسران از نظر سن، ۱۵ سال تمام و در دختران نه سال است؛ ولی حکومت اسلامی می‌تواند بر اساس مصالح اسلام و مسلمین مقررات لازم را اتخاذ نماید و با در نظر گرفتن مراتب رشد و مصلحت اجتماع قانونی وضع کند.» (نوری همدانی، ۱۳۸۴، سایت ایسنا)

علاوه بر این، در سند صیانت از حقوق کودکان، احترام به دیدگاه‌های آن‌ها در امور مربوط به خودشان به‌عنوان یکی از حقوق ایشان مورد تصریح واقع شده، و دولت‌ها مکلف شده‌اند اقدامات لازم در این زمینه را انجام دهند. در این مسیر، یکی از مهم‌ترین مجاری شناخت دیدگاه‌های کودکان آزمودن و استمراج از خود ایشان است. (شهسواری، ۱۴۰۲، ۱۱۷) بر همین مبنا در قوانین بسیاری از کشورها، به کودکان این حق داده شده است که برای مدت‌زمان بلوغ تا رشد و یا ازدواج، حاضن خود را تعیین کنند. البته در اغلب موارد، این حق کودک منوط به مصلحت‌سنجی توسط قاضی شده و چنانچه قاضی صلاح بداند کودک این حق انتخاب را دارد؛ بنابراین، آنچه در مسئله حضانت بیش از هر چیز دیگری اهمیت دارد این است که اقتضای مصلحت کودک چیست؟ همان‌گونه که مصلحت وی تعیین می‌کند که با چه کسی زندگی کند بهتر است، باید برای مشخص کردن مدت‌زمان احتیاج وی به حضانت نیز

مربوط به حضانت از واژه طفل استفاده می‌شد نه ولد که معنای عام فرزند را دارا است و هم در برگیرنده فرزندان نابالغ یا همان اطفال و هم در برگیرنده فرزندان بالغ است که طفل محسوب نمی‌شوند، حال آن که در روایات مذکور از واژه «ولد» استفاده شده است.^{۱۱} ضمن اینکه حتی اگر در مواردی از «طفل» استفاده شده باشد، لزوماً در مقابل بالغ به کار نرفته است. مانند ماده ۱۱۷۷ قانون مدنی که مقرر می‌دارد: «طفل، باید مطیع ابوبن خود بوده و در هر سنی که باشد باید به آن‌ها احترام کند.» همچنین برای اثبات این مدعا که گستره حضانت تا زمان بلوغ نیست، یکی از حقوق‌دانان بیان می‌دارد: «قانون مدنی، طفل را مترادف صغیر دانسته. ... و صغیر، کسی است که به سن قانونی رشد نرسیده باشد» (امامی، ۱۳۴۳، ۵: ۱۸۷).

۷،۲ دلایل عقلی

۷،۲،۱ مصلحت و اختیارات حکومت اسلامی

یکی از عوامل پویایی فقه شیعه، اختیارات حکومت اسلامی است که می‌تواند فقه شیعه را قادر به پاسخ‌گویی به نیازها و مقتضیات زمانه بنماید. برای مثال از نظر فقهی، ازدواج افراد نابالغ، جایز است؛ اما چون مطابق مصلحت نیست، بر اساس ملاحظات واقع‌گرایانه، اصلاحاتی در قانون مدنی انجام شده و ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی در تاریخ ۸۴/۴/۱ توسط مجمع تشخیص مصلحت نظام، نسخ گردید و مقرر شد ذیل جانشین آن شد: «عقد نکاح دختر، قبل از رسیدن به سن ۱۳ سال تمام شمسی و پسر قبل از رسیدن به سن ۱۵ سال تمام شمسی منوط است به اذن ولی به شرط رعایت مصلحت با تشخیص دادگاه صالح.»

بازگشت عرف به بنای عقل است و در موارد متعددی همچون حجیت قول لغوی، حجیت ظاهر و... مورد قبول واقع شده و بازگشت بنای عقلاً نیز به «عقل» به منزله یکی از دلایل اربعه است.

برخی معتقدند که چون فرزندان با رسیدن به سن بلوغ، تقریباً توانایی رفع نیازهای مادی و فیزیکی خود را پیدا می‌کنند، دیگر احتیاجی به حمایت‌های والدین ندارند. اما اگر چنین باشد و تنها نیاز فرزندان، نیازهای مادی باشد که مؤسسات اجتماعی بهتر از خانواده می‌توانند این نیازها را رفع کنند درحالی‌که جامعه به افرادی با توانایی‌های روحی و هنری و غنی از عاطفه نیاز دارد که این جز از طریق کانون خانواده تأمین نمی‌شود (بطحایی، ۱۳۴۶، ۱۷۷).

برخی نویسندگان حقوقی نیز در مقام حمایت از کودکان تا رسیدن به رشد و استقلال واقعی چنین نظر داده‌اند: «حقوق در سایه عدالت و اخلاق پرورده می‌شود و به کمال می‌رسد و به بی‌عدالتی تن نمی‌دهد... پس می‌توان گفت، چون قانون درباره تاریخ پایان دوره حضانت، حکم صریحی ندارد، دادرس باید روح قانون (حمایت از جوانان و تأمین نیروی انسانی سالم و کارآمد برای جامعه) و عرف و عادت مسلم را در چنین مواردی محترم بدارد و در هر مورد که دوران انتقال فرزند از خانواده به جامعه نیاز به ادامه تکالیف پدر و مادر دارد، در شناسایی و تضمین آن تردید نکنند» (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۳۸۵).

۷،۲،۳ قاعده عدالت

ماهیت حضانت برای والدین، حق و تکلیف و برای فرزندان حق است، حال تعیین زمانی نادرست برای

مصلحت او، ملاک باشد. همچنین از همین روست که وقتی حاضن، شایستگی حضانت ندارد و حق والد بر حضانت فرزند با حق فرزند بر تحت حضانت حاضن صالح قرار گرفتن در تضاد قرار می‌گیرد، در نظریه مصلحت کودک باعث می‌شود تا حق حضانت با این دو نظام حمایتی محدود شود: ۱- سلب حضانت؛ ۲- قراردادن ناظر نقطه به پس از پرانتر منتقل شود. (صفر اورنگی و کوشکی، ۱۴۰۱، ۱۵۶) بنابراین همان‌طور که مصلحت کودک و جلوگیری از ورود آسیب‌های جبران‌ناپذیر به کودک منجر به تقنین نظام‌های حمایتی همچون سلب حضانت شده، تعیین زمان دقیق، صحیح و شفاف برای پایان حضانت نیز ضرورتی است که مصلحت و حمایت از کودک ایجاب می‌کند.

۷،۲،۲ عرف

فلسفه حضانت، حمایت از فرزندان است و از نظر عرف، فرزندان و به‌خصوص دختران حتی با رسیدن به سن بلوغ، نیازمند حمایت‌های معنوی و یا حتی مادی والدین خود هستند. آیا دختری که پس از بلوغ در آغاز فراگیری خواندن و نوشتن است را می‌توان از خانه طرد کرد و از نگهداری او سرباز زد و اگر چنین اتفاقی بیفتد آیا عرف چنان می‌پندارد که والدین او وظایفشان را به‌خوبی انجام داده‌اند؟ مشابه این مسئله در مورد حضانت نیز مشهود است. (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۳۸۴)

البته ممکن است چنین ایراد شود که نمی‌توان عرف را منبع قانون‌گذاری و تعیین مصلحت بشر دانست. در پاسخ باید گفت مراد از عرف، عرف خردمندان است. یکی از مفسران متأخر، عقیده دارند: «عرف آن اموری است که خردمندان (عقلاً) جامعه آن را به رسمیت می‌شناسند.» (طباطبایی، ۱۳۶۰، ۸: ۱۹۹) که در این معنا

از «قاعده عدالت» فتوا داده‌اند، برای مثال به نظر یکی از فقها، در مورد نکاح دختر رشیده باکره، در مسئله اذن ولی برای ازدواج، اجبار دختر عاقل و کامل به پذیرش آن چه که از آن اکراه دارد، ظلم است.^{۱۲} در واقع استدلال ایشان در این فتوا «ظلم و عدل نبودن» است که این همان اقتدای به قاعده عدالت است. بنابراین می‌توان از قاعده عدالت در جهت عادلانه‌تر کردن قوانین و مقررات، بهره جست. البته «شاقول عدالت» هم در راه تشخیص قوانین ظالمانه موجود به کار می‌آید و هم برای تقنین مقررات عادلانه جایگزین. (سعیدی مهر، ۱۳۹۸، ۴۴)

۸ نتیجه‌گیری

با نظر به این که زمان اتمام حضانت، اهمیت ویژه‌ای دارد و در حقوق ایران، پیرامون این زمان، به سن خاصی تصریح نشده، به بررسی نظرات فقهای مذاهب اسلامی و قوانین چند کشور اسلامی در این باره پرداخته شد تا از رهگذر این مطالعه تطبیقی، زمان مناسب برای قانون‌گذاری در رابطه با خاتمه حضانت، پیشنهاد شود.

با مطالعه فقه اسلامی، قوانین ده کشور اسلامی - عربی و حقوق ایران نتایج زیر، حاصل شد:

- در اغلب کشورهای مورد مطالعه یعنی مصر، الجزایر، امارات متحده عربی، سوریه، قطر و سودان به‌مانند حقوق ایران و مذاهب امامیه، حنابله، مالکیه و حنفیه میان زمان پایان حضانت دختران و پسران تمایز قایل شده‌اند؛ اما در حقوق عراق، اردن، مراکش و مذهب شافعیه تمایزی میان دختر و پسر درباره مدت زمان حضانت، قائل نشده‌اند.

خاتمه بخشیدن به حضانت موجب محرومیت فرزندان و والدین از حقشان می‌شود یا موجب تحمیل تکلیف اضافه بر عهده والدین می‌گردد. این محرومیت‌ها و تکالیف اضافی، مصداق ظلم بوده، چراکه عدالت «اعطای حق به ذی حق» دانسته شده است (مکارم شیرازی، بی تا، ۱: ۷۸۹؛ طباطبایی، ۱۳۶۰، ۱: ۳۷۱؛ مطهری، ۱۳۸۰، ۱: ۱۹۳). از سوی دیگر، حق به معنای عدالت نیز استعمال می‌شود و حقوق هم مجموعه قوانینی است که از نظام جهان یا طبیعت انسان ناشی شده و آن چه را که عدالت است، مشخص می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۱: ۳۳). حال، اگر والدین، حضانت کودک را در هفت‌سالگی خاتمه بخشند و کودک هفت‌ساله از حمایت‌های مادی و معنوی آنان بی‌بهره ماند، عادلانه است؟ بنابراین چنین حکمی به استناد قاعده عدالت می‌تواند، مورد تجدیدنظر واقع شود. «اصل عدالت از مقیاس‌های اسلام است که باید دید چه چیز بر او منطبق می‌شود. عدالت در سلسله علل احکام است، نه در سلسله معلولات، نه این است که آنچه دین گفت عدل است، بلکه آنچه عدل است دین می‌گوید. این معنای مقیاس بودن عدالت است برای دین. پس باید بحث کرد که آیا دین مقیاس عدالت است؟ یا عدالت مقیاس دین؟ مقدسی اقتضا می‌کند که بگوییم دین مقیاس عدالت است اما حقیقت این طور نیست... در جاهلیت، دین را مقیاس عدالت و حسن و قبح می‌دانستند...» (مطهری، ۱۳۶۲، ۱۴). «مقصود از قاعده عدالت آن است که عدالت به عنوان مفهومی قابل درک که امکان تطبیق آن بر مصادیقش برای فقیه میسر است، به‌عنوان شاقولی در فقه از آن استفاده شود و شرعی و غیرشرعی بودن حکمی، با آن سنجیده شود.» (صادق‌زاده طباطبایی، ۱۳۹۳، ۱۴۴) فقها در موارد بسیاری با استفاده

- بررسی تطور تاریخی برخی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد، رویکرد اغلب کشورها، افزایش سن پایان حضانت، به‌مرور زمان بوده است.

- معیار قرارداد سن ازدواج، برای پایان حضانت که بر اساس نظر فقهای همچون شهید ثانی است، در قوانین کشورهای مصر، الجزایر، سوریه، قطر و سودان انعکاس یافته است.

- در قانون‌گذاری اغلب کشورهای مورد مطالعه، سن پایان حضانت، ذومراتب بوده با در نظرگیری مصلحت کودک، شرایط زندگی وی، شخص حاضن و... امکان تمدید آن وجود دارد، مانند: قوانین سودان، قطر، سوریه و... که این امری مفید فایده بوده و موجب انعطاف‌پذیری قوانین می‌شود.

- در برخی کشورها، مواد قانونی مرتبط با پایان حضانت به‌گونه‌ای نگاشته شده‌اند که ممکن است برداشت اشتباهی، مبنی بر این امر صورت گیرد که آن چه در قانون مشخص شده، پایان زمان حضانت مادر است نه پایان زمان حضانت به‌طور کلی، اما باید گفت در اغلب کشورهای عربی - اسلامی «حضانت» واژه‌ای است که برای مادر به کار می‌رود و با این توضیح، پایان حضانت مادر همان پایان حضانت است.

- سن بلوغ و رشد، به‌عنوان سن پایان حضانت در برخی کشورهای عربی و در نظر حقوق‌دانان ایرانی و فقهای حنفی، مورد قبول واقع شده و در قوانین مصر، مراکش و سوریه بدان تصریح شده درحالی‌که از منظر مشهور فقهای امامیه، مالکیه و حنابله سن بلوغ، معیار خاتمه حضانت است.

از رهگذر استدلال‌های عقلی و نقلی پیرامون پیشنهاد معیاری (بلوغ یا رشد) به‌عنوان زمان پایان حضانت نیز به نتایج زیر دست‌یافته شد:

- با عنایت به اینکه از نظر عرف، دختر ۹ ساله‌ای که بالغ دانسته می‌شود، بی‌نیاز از حضانت نیست، سن بلوغ، زمان مناسبی برای خاتمه حضانت نمی‌باشد.

- قاعده لاضرر و آیه ۲۳۳ سوره بقره هر گونه ضرری که والدین به فرزندان وارد کنند را منع می‌کند و از مصادیق این ضررها می‌توان به محروم‌کردن نابهنگام کودک (برای مثال محرومیت دختر بچه‌ای ۱۰ ساله) از حضانت اشاره کرد.

- مصلحت‌گرایی و عدالت‌گرایی در موضوع خاتمه حضانت معیارهایی هستند که با تمسک به آن‌ها حکومت اسلامی، می‌تواند سن خاتمه حضانت را از سن بلوغ به سن رشد که عادلانه‌تر و مصلحت‌گرایانه‌تر است، افزایش دهد، همان‌گونه که سن ازدواج توسط مجمع تشخیص مصلحت نظام افزایش یافت.

- در روایات پیرامون خاتمه حضانت از واژه «ولد» که برای مطلق فرزند به کار می‌رود، استفاده شده، نه از «طفل» تا لازم باشد خاتمه حضانت زمان بلوغ (اتمام طفولیت) دانسته شود.

بنا بر آن چه گفته شد، زمان بلوغ به‌منزله زمان خاتمه حضانت، زمان چندان مناسبی نبوده و سن رشد، عادلانه‌تر، واقع‌گرایانه‌تر و به مصلحت فرزندان نزدیک‌تر است و ایشان با رسیدن به سن رشد، از بسیاری از حمایت‌های مادی و معنوی حاضنین خود، بی‌نیاز می‌شوند.

که فرزندان، بی‌نیازی نسبی و حداقلی مادی و معنوی پیدا می‌کنند، محدود شود؛ زیرا با تسری دوران حضانت به پس از سن رشد، آسیب‌های دیگری همچون عدم مسئولیت‌پذیری و وابستگی به والدین و... ظاهر می‌شود.

البته فرزندان حتی چندین سال پس از سن رشد نیز ممکن است به حمایت‌های معنوی و یا حتی مادی خانواده خود نیاز داشته باشند و این امر در فرزندان دختر، تا زمان ازدواج آن‌ها، مشهودتر است؛ اما چاره‌ای نیست جز اینکه که گستره زمانی حضانت را به هنگامی

منابع

- A group of authors of the Islamic Jurisprudence Encyclopaedia Institute, (1996), Islamic World Encyclopaedia, Qom, Islamic Fiqh Encyclopaedia Institute, Vol 1. [in persian]
- Allameh Heli, H, (1992), Qavaed al-Ahakam fi Ma'refat al- halal va al -haram, Qom, Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Allameh Heli, H, (1990), Mokhtalaf al- shia, Qom, Islamic Publishing. [in Arabic]
- Abu Zohra, M, (1990), Personal Status, Dar Al-Fikr Al-Arabi. [in Arabic]
- Boushantov, B, (2013), The extent to which the interest of the child in custody is taken into consideration when granting or dropping custody in Islamic jurisprudence and Algerian law, law Journal for Legal and Economic Research, Aleskandria University, second issue. [in Arabic]
- Bagha, B, Bagha, H, (2018), Explanation of the Personal Status Law, Syrian Virtual University Publication. [in Arabic]
- Bagha, M., (2002), Nursery time and child vision, Damascus University Journal, Vol. 18, No.1
- Bathai, M, (1967), stabilization of the family, Tehran, University of Tehran. [in persian]
- Emami, H, (1964), Civil law, Tehran, Islamia bookstore. [in persian]
- Farahidi, Kh, (1989), al-Ain, Qom, Hijrat. [in Arabic]
- Haeri Shahbagh, A, (1997), Explanation of Civil Law, Tehran, Ganj Danish. [in persian]
- Jaziri, A, (2003), Alfeqh ala al-mazaheb al-arbaah, Beirut, Dar al-Fikr, vol.4 [in Arabic]
- Makarem shirazi, N, Nahj al-Balagheh Imam Ali, (2005), Qom, Imam Ali Ibn Abi Talib school publication. [in Arabic]
- Ibn Faris, (1983), Mojam maqhais al-loqah, Qom, Publications of an Islamic proselytization. [in Arabic]
- Ibn Qodamah, A, (1968), Al-Mughni, Cairo, published Cairo, vol.10. [in Arabic]
- Isfahani, R, " n d", Mofradat, "n p". [in Arabic]
- Imam Khomeini, (1984), Tahrir al-Wasila, Qom. [in Arabic]
- Jafari Langroudi, M, (1988), Legal Terminology, Ganje Danesh, Tehran. [in persian]
- Katouzian, N, (2000), Iranian civil law, family law, Tehran Adalat Press. [in persian]
- Katouzian, N, (2016), Philosophy of Law, Tehran, Publishing Company. [in persian]
- Katouzian, N, (2014), Course on Civil law, Vol.2, Tehran, Sahami Publishing Company. [in persian]
- Khalaf, B, (2016), The Benefit of the Child in Custody: A Comparative Jurisprudential, Legal and Judicial Study, Journal of Human Sciences, University of Biskra, No. 44. [in Arabic]
- Mansouri, M, (2015), Conditions of custody and the issue of its cancellation in the family law of the Maghreb countries, Al-Ijtihad Journal for Legal and Economic Studies, University Center of Tamanghasset, Algeria. [in Arabic]
- Moamari, S, Al-Aghbari, F, (2022), Aspects of the Protection of the Child in Custody in International Agreements and the Omani

- Child and Personal Status Laws, Almaa-had- Al-Ali Le- Al-qaza , Oman, No. 11. [in Arabic]
- Mori, M, Ibrahim, H, (2021) Custody in Qatari Law and its Compatibility with Islamic Sharia, Al-sharia Al-Islamia Magazine, no. 3. [in Arabic]
- Motahari, M, (2001), Islam and the needs of time, Tehran, Sadra Publications. [in persian]
- Motahari, M, (1983), Overview of the Islamic Economics Foundations, Tehran, Hikmat Publications. [in persian]
- Mohaghegh Heli, (1969), sharaye al-eslsam fi masael-e al-halal va al-haram, Najaf, published by Bakal. [in Arabic]
- Mousavi Ameli, M, (1992), Nahayya al-Maram fi sharh Shariat al-Islam, Qom, Eshteharedi and Yazdi. [in Arabic]
- Mehrizi, M, (1997), Puberty of girls, Jurisprudence Quarterly, Qom, Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [in persian]
- Muhammad Aliwi, N, (2002), Custody between Sharia and Law, vol.1, Amman, Jordan. [in Arabic]
- Moghniyeh, M, (1996), The Jurisprudence of Imam Al-Jaafar Al-Sadiq, vol.5 , Beirut
- Najafi, M, (1983), Javaher al-Kalam fi Sharh-e Shariat al-Islam, Beirut, Dar Ahya Tarath- Arabi. [in Arabic]
- Qozat, A, Baklizi, W, (2022), Custody of Married Women, Journal of Scientific Research, Islamic Studies, Vol. 14, No. 2 [in Arabic]
- Rajoub, A, (2019), Custody rules in Arab and Foreign Laws, Dar Al-Imad, Emirates. [in Arabic]
- Sabzevari, M, (1890), Kefayat al-Ahakam, Tehran lithography. [in Arabic]
- Sadegh zadeh Tabatabai, M, (2014) , introduction of justice rule, Islamic Studies: Jurisprudence and Principles, 46th year, serial number98. [in persian]
- Saeedimehr, L, (2019), Impression of Justice in Women's rights, Master's thesis, humanities science of Hamedan basu university. [in persian]
- Safaei, SH, Emami, A, (2018), family law, Tehran, Mizan Publishing. [in persian]
- Sulaiman Ahmed, A., (2011), Custody Provisions in the Iraqi Personal Status Law, Ministry of Justice. [in Arabic]
- Safaorangi, A, Koushki, Gh, (2022), Child Protection Systems: A Case Study of the Legal Systems of Iran and Turkey, period6, no.1, serial number9, p.p.143-161. [in persian]
- Sahnoun, "n d", Al-Modawannah al-Kubra, Beirut Offset Press. [in Arabic]
- Sartawi, M, "n d", Explanation of the Personal Status Law, Amman - Jordan, Dar Al Fikr Publishers and Distributors, Syria. [in Arabic]
- Shahsawari, E, (2023), A Comparative Study of the Iranian Model of "Protecting Children and Adolescents in Cyberspace": Evaluation from the Perspective of International Child Rights Standards\, Vol.۷, No. 2, Number 12, p.p. 105-124. [in persian]
- Sheikh Sadouq, (1986), Man La yahzaraho al-Faqih, vol.3, Qom, jameat al-modaresin of Qom. [in Arabic]
- Tabarsi, (1984), Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, translated by Hashem Rasouli, published by Farahani, Tehran, Iran. [in persian]

- Tabatabai, M, (1981), Translation of Tafsir al-Mizan, Mousavi Hamdani, M. (Translator), Qom:
- Tebian Cultural and Information Institute. [in persian]
- Tahani, M., Safa, J., (2022), Legal Protection of the Child in Divorce, University of Biskar. [in Arabic]
- Tousi, M, (2000), al-Khalaf, vol.3, Qom. [in Arabic]
- Tousi, M, (1992), Tahzib al-Ahkam, Beirut, published by Faqih and Baqaei. [in Arabic]
- Wafai, F, Bahraini, M, (2012), Termination of custody, Tahura Quarterly, No.13, Qom, [in persian]
- Zaidi, H., (2011), Custody in the Iraqi Personal Status Law, Al-Ta'ni Magazine, Vol. 24, No.10. [in Arabic]
- Zoheili, W, "n d", Fiqh al-Islami va Adelatoho, Dar al-Fikr, Damascus, vol.10. [in Arabic]
- www.isna.ir